

*Дорошенко М. Н.,
аспірант кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка*

СТАТУС І СЕМАНТИЧНІ ВИЯВИ ЧАСТОК У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Анотація. Частки в українській мові являють собою невеликий за чисельністю клас слів, досить неоднозначних у плані характеристики. Слід зазначити, що питання про виділення підкласів у класи знаків-актуалізаторів не є остаточно вирішеним, тому що тлумачення часток не відрізняється чіткістю внаслідок відсутності єдиного принципу класифікації й переплетення етимолого-семантичних і синтактико-функційних принципів.

Ключові слова: частка, модальність, речення, функція, семантика.

Постановка проблеми. Серед питань, що виникають під час аналізу часток, можна виділити проблему встановлення меж класу часток, їхню типологію й особливості функціонування різних часток у різних формах, стилях і типах мовлення. У роботі враховано й проаналізовано погляди С.П. Бевзенка, О.К. Безпояско, В.В. Виноградова, І.Р. Вихованця, Є.М. Галкіної-Федорук, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, І.К. Кучеренка, О.С. Мельничука, Т.М. Ніколаєвої, А.Ф. Прияткіної, В.М. Русанівського, Н.Ю. Шведової.

Мета статті – проаналізувати статус і кваліфікаційні ознаки часток у сучасній українській мові.

Для досягнення поставленої мети необхідно виконати такі завдання: 1) охарактеризувати основні підходи до визначення статусу часток у сучасній лінгвістиці; 2) з'ясувати класифікаційні ознаки часток; 3) описати функції часток у сучасній українській мові.

Предмет дослідження – структурно-семантичні особливості часток у сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Частки в українській мові являють собою невеликий за чисельністю клас слів, досить строкатих у плані характеристики. Слід зазначити, що питання про виділення підкласів у класи знаків-актуалізаторів не є остаточно вирішеним, тому що тлумачення часток не відрізняється чіткістю внаслідок відсутності єдиного принципу класифікації й переплетення етимолого-семантичних і синтактико-функційних принципів.

Погоджуємося з А. Мировичем, який, аналізуючи частки, доходить висновку, що загальна назва для всіх різновидів часток є чимось умовним, а їхні основні категорії не менше різняться між собою, ніж окремі частини мови [11, с. 104]. Відомо, що серед класів інших слів лексико-граматичний розряд часток виділився значно пізніше. Причина пізнього формування часток як лексико-граматичного класу полягає в тому, що вони (частки) являють собою один із вищих ступенів вияву стислості в мові – один словесний знак є носієм пресупозиційного змісту, що виявляється на рівні речення.

У вітчизняній граматиці є кілька класифікацій часток, що поєднують семантичний і функційний принципи, які в різних класифікаціях співвідносяться по-різному. Слід зауважити, що В.В. Виноградов акцентував увагу на невизначеності й віднос-

ності меж часток, на тісному зв'язку з класом модальних слів, в який активно впроваджуються нові, гібридні типи часток [5]. Показово, що класифікація В.В. Виноградова відрізняється змішуванням семантичного та функційного принципів – підсилювально-обмежувальні й означальні частки виділені на семантичній основі, інші – на функційно-семантичній.

Відзначимо, що велику групу часток розглядають серед модальних слів: *мовляв, ніби, ну, прямо, просто* тощо. Звертає на себе увагу той факт, що в цій класифікації немає чіткого протиставлення різних розрядів часток. Зрозуміло, що розглянута класифікація спонукала до чіткішої систематизації аналізованих понять. Уже в «Граматиці російської мови» [4] репрезентовано три основні розряди часток: логіко-семантичний, модальний і емоційно-експресивний. Уважасмо, що такий розподіл дуже суперечливий, адже логіко-семантичні, модальні й емоційно-експресивні відтінки не можуть бути протиставлені, оскільки вони часто поєднуються в одному слові.

Неоднозначною видається й інша класифікація, напрацьована з опорою на семантику, що належить Н.І. Астаф'євій, яка виділяє такі групи: логіко-сміслову; модальну; емоційно-експресивну; формотворчу; словотворчу [2]. Виділення двох останніх різновидів дуже суперечливе, тому що пов'язане з порушенням семантичного принципу. Але головне, що ця класифікація не враховує функційних особливостей часток. Саме функційний підхід до часток є провідним, тому що ці неповнозначні слова повинні розглядатися не ізольовано, а в умовах контексту, отже, з урахуванням парадигматичних, синтагматичних, функційних і модальних особливостей.

У межах функційного напрямку була здійснена класифікація часток у працях А. Мировича [11, с. 105], який виділив 2 групи часток:

- частки із семантичною, комунікативною, інтелектуальною функціями;
- експресивні частки.

Комунікативні частки розподілено на модальні та кон'єктивні [11]. В умовах контексту мінливість меж цих підгруп очевидна. Модальні, кон'єктивні й експресивні знаки-актуалізатори є носіями пресупозицій різного типу. Кон'єктивні частки є носіями прихованого значення висловлення, репрезентуючи це значення в згорнутому вигляді. Модальні є носіями прагматичних пресупозицій, які є умовами для того, щоб висловлення звучало як твердження, припущення. Емоційно-експресивні частки зазвичай пов'язані з вольовими реакціями мовця.

Кон'єктивні частки А. Мирович поділяє на такі розряди [11]: зі значенням обмеження (*лише, тільки*): «ООН виділила *лише* 11,5% на гуманітарні програми в Україні» [«Українська правда»; 25.10.2017 р.];

зі значенням граничності (*хоч*): «Зберегти б *тільки* українців, свідомих і корисних, швидше б їх згуртувати, витягнути на свій ясный, *хоч* небезпечний світ» [«День»; 30.05.2013];

зі значенням винятковості (*навіть*): «Кожне, *навіть* найменше питання вирішувалося прямо на місці» [«Вікна», СТВ; 03.12.2014 р., 18:00];

зі значенням певного факту в одному ряді з іншими (*теж*, *це*): «*Теж* мені чоловік – не може самостійно прийняти самостійного рішення» [«Джерело»; 16.10.2017 р.];

зі значенням подолання перешкод (*усе ж*, *проте*): «*Проте* саме цей досвід і дозволив мені зрозуміти, як працює механізм лівих рухів у моїй країні (Комуністичної партії, зокрема), в який спосіб там ухвалюються рішення» [«День»; 17.12.2014 р.];

зі значенням недосягнення межі (*це*, *все це*): «Ситуація з заборонаю на її в'їзд на територію України *все це* може змінитися» [«Українська правда»; 22.03.2017 р.];

зі значенням тимчасового нездійснення майбутнього (*це не*, *поки що не*): «Президент України стверджує, що безвіз *поки що не* для окупованих Донбасу й Криму» [zaxid.net; 26.10.2017 р.];

зі значенням нездійсненності (*мало не*, *ледь не*): «Масова бійка *ледь не* відбулася у Львові: поліція затримала десятки молодиків зі зброєю» [«Високий замок»; 15.10.2017 р.];

зі значенням здійснення очікуваного (*вже*, *уже*): «*Вибачте*, якщо б'ють *уже* міліцію, яка нас має захищати, то який же це порядок. Що ж це за суспільство?» [«Щоденний Львів»; 12.01.2014 р.];

зі значенням здійснення в найближчий момент (*ось-ось*): «Журналістам, яким не було чути, про що говорять президенти, якоїсь миті здалося, що співрозмовники *ось-ось* зчепляться один з одним. Президент Молдови поскаржився, що після підписання угоди з ЄС Росія фактично закрила свій ринок для молдовських товарів» [TVI; 11.10.2014р., 11:54];

зі значенням ототожнення (*саме*, *якраз*): «*Саме* для дії він створив новий політичний інструмент – так звану партію нового типу – синтез «утопії нового типу» (Чернишевський) і «партії нового типу» (Нечаєв)» [«День»; 17.12.2014 р.].

Проте вважаємо, що автором цієї класифікації не враховано функційну особливість кожної частки, і тому не можемо погодитися з позицією Н.Д. Арутюнової, яка наголошує, що в установленні лінгвістичного статусу часток не можна враховувати тільки лексичний чи граматичний аспект, необхідно розглядати їх комплексно, уникаючи, проте, змішування неоднорідних функцій і категорій [1, с. 24]. О.О. Шахматов, Д.М. Овсянко-Куликовський, О.М. Пешковський вказували на тенденцію емоційно-експресивних часток до вираження модальності плану висловлення.

Необхідно відзначити ще один досвід класифікації часток, запропонований в «Граматиці сучасної російської літературної мови» Н.Ю. Шведовою. Вона відносить частки до «предикативно значущих» і «непредикативно значущих» складників [9]. Синтаксична сутність часток робить цю класифікацію надійною. Хоча поділ часток на розряди за їхньою сполучуваністю запропонований щодо розмовної мови, проте він може бути взятий за основу для загального поділу часток у писемному монологічному мовленні. Ця класифікація набула подальшого розвитку в «Російській граматиці» [13], що об'єднала в клас часток незмінні несамостійні (службові) слова, які, по-перше, беруть участь в утворенні морфологічних форм слів і форм речення з різними значеннями ірреальності (спонукання, умови, бажаності); по-друге, висловлюють суб'єктивно-модальні характеристики й оцінки повідомлення чи окремих його частин; по-третє, беруть участь у вираженні мети повідомлення;

по-четверте, характеризують дію чи стан за його протіканням у часі [13, с. 723]. У «Російській граматиці» розрізняють дві функції часток: формотворчу й функцію різноманітних комунікативних характеристик повідомлення (основну). Частки із цією функцією репрезентовані шістьма розрядами: формотворчі (*давай*, *б*, *нехай*, *та* й інші); заперечні (*ні*); питальні (*а*, *чи*, *невже* тощо); частки, що характеризують ознаку (дія чи стан) за її протіканням у часі або за результативністю (*трохи* (*було*) *ні*, *ледь не*, *хіба що не*, *мало не* тощо); модальні (*а*, *адже*, *тільки*, *он*, *ось*, *мовляв* тощо); частки-репліки (*а то*, *як же*, *є*, *точно*, *так* тощо).

Ця класифікація видається, на наш погляд, вдалою, оскільки об'єднує семантичні й функційні особливості часток. Функційно-семантичні критерії розмежування часток відкрили нові можливості аналізу цього змінного розряду слів.

Оригінальну класифікацію часток запропонувала О.О. Стародумова, в її основі – синтагматичні властивості, характерні контексти й типові комунікативно-прагматичні та комунікативно-синтаксичні функції. Ця класифікація передбачає два двовалентні типи й один одновалентний. Двовалентні частки поділені на такі різновиди: двовалентні акцентувальні (*навіть*, *тільки*, *саме*, *якраз* тощо); двовалентні власне-релятивні (*адже*, *все ж*, *просто*, *теж* *ось* тощо).

О.О. Стародумова зовсім не абсолютизує закріплення тієї чи іншої частки за однією певною групою. Є частки, що виявляють властивості тільки одного з трьох типів: *саме*, *хоч*, *хоча б* – акцентувальні; *таки*, *все ж*, *адже* – власне-релятивні; *майже*, *ледве не*, *зовсім не*, *абсолютно* – одновалентні. Але є чимало часток, які можуть проявлятися як акцентувальні й власне-релятивні (*тільки*, *лише*, *навіть*, *хіба що*, *ось*) або як одновалентні й власне-релятивні (*просто*). Крім того, виділяють і частки, які «не вписуються» в наведену систему (питальні – *хіба*, *чи*, *чи не так* тощо; «редуковані» модальні слова – *мовляв*, *навряд чи* тощо) [14, с. 83].

З урахуванням семантичних особливостей серед двовалентних акцентувальних часток, слідом за О.О. Стародумовою, виділяємо такі групи: обмежувальні (*тільки*, *лише*, *хіба що* та ін.); частки, що вказують на межу (*навіть*, *хоч*, *хоча б*); стверджувальні (*саме*, *якраз* тощо). До складу власне релятивних часток дослідниця зараховує частки типу «*адже*» (*адже*, *же*, *просто* тощо); частки типу «*так*» (*це*, *ну*, *от*, *і*); частки типу «*теж*» (*також*, *ж*, *і*); частки типу «*дійсно*» (*справді*, *точно*); частки, у яких власне-релятивне значення є вторинним (*навіть*, *лише*, *хіба що*, *хіба тільки*).

Одновалентні частки О.О. Стародумова поділяє на семантичні групи, співвідносячи їх або з прислівниками, або із займенниковими словами, або зі сполучниками. Поділяємо позицію О.О. Стародумової й відносимо слово *тільки* у функційному й семантичному плані до акцентувальних обмежувальних часток, урахувавши, що обмеження відбувається на тлі виділення й зіставлення з іншими одиницями, складовими частинами *безліч*, з якого й здійснюється обмежувальне виділення.

Сказане про досвід класифікації часток дозволяє зробити висновок про те, що клас часток залишається предметом глибокого й багатоаспектного аналізу в сучасному мовознавстві. Висуваючи на перший план ту чи іншу функціонально-семантичну ознаку часток, учені по-різному підходять до питання їх класифікації. Крім того, виділені розряди часток кваліфікують неоднаково: то як розряди за значенням або за значенням

і функцією, за значенням і вживанням; то як групи за місцем і роллю в мовних одиницях або просто за роллю в слові й реченні; то як групи за характером вираження відношення до комунікації тощо. Найпереконливішою, на наш погляд, є класифікація, за якою розрізняють три основні розряди часток: фразові, формотворчі й словотворчі.

Висновки. У роботі здійснено спробу аналізу фразових часток, які надають словам, словосполученням і реченням різних семантичних, модальних і експресивно-емоційних відтінків. Аналізовані фразові частки розподілені на три смислові групи:

1) частки, що виражають смислові відтінки значень слів, словосполучень, речень;

2) частки, що вказують на модальні та модально-вольові відтінки;

3) частки, що виражають емоційну оцінку висловлювання чи підсилюють виразність мовлення.

Проблема класифікації часток актуальна й для сучасної лінгвістики. Поки ще не напрацьована загальноприйнята система, згідно з якою можна було б класифікувати всі частки сучасної української мови. На наш погляд, ця обставина зумовлена відсутністю загальноприйнятого визначення часток як класу слів і різноманітністю їхніх функцій, що не дозволяє вченим виокремити визначальні ознаки, які повинні бути покладені в основу класифікації. На сучасному етапі розвитку лінгвістики вважаємо нормальним явищем співіснування різних, які не суперечать одна одній, класифікацій часток, що сприяють вирішенню певного кола завдань. Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні конкретних функцій часток у різних стилях сучасної української мови.

Література:

1. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл / Н.Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 383 с.
2. Астафьева Н.И. Современный русский язык. Служебные части речи, модальные слова, междометия / Н.И. Астафьева, И.А. Киселев, З.Ф. Кравченко – Минск : Вышэйшая шк., 1982. – 110 с.
3. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
4. Грамматика русского языка. В 2 томах. – М. : Академия наук СССР, 1960.
5. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / В.В. Виноградов. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с.
6. Вихованець І.Р. Частки / І.Р. Вихованець // Енциклопедія. Українська мова. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. – С. 790.

7. Вінтонів М.О. Актуальне членування речення і тексту: формальні та функційні вияви : [монографія] / М.О. Вінтонів. – Донецьк : ДонНУ, 2013. – 328 с.
8. Городенська К.Г. Грамматика української мови. Морфологія. / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К. : Либідь, 1993. – 336 с.
9. Грамматика современного русского литературного языка. Синтаксис / глав. ред. Н.Ю. Шведова. – М. : Наука, 1970. – Т. 2. – 710 с.
10. Добиаш А. Опыт семасиологии частей речи и их форм на почве греческого языка / А. Добиаш. – Прага, 1897. – 544 с.
11. Миревич А. Основные функции частиц в современном русском языке / А. Миревич // Лексикографический сборник. – М., 1962. – Вып. 5. – С. 101–122.
12. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А.М. Пешковский. – М. : Учпедгиз, 1935. – 452 с.
13. Русская грамматика 1980: Русская грамматика: в 2-х т. / под ред. Н.Ю. Шведовой : Т. I. – М. : Наука, 1980. – 783 с.
14. Стародумова Е.А. Синтаксические функции частицы «даже» / Е.А. Стародумова // Ученые записки Дальневосточного университета. – 1972. – Т. 62. – С. 32–47.
15. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – М. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Дорошенко М. Н. Статус и семантическое выражение частиц в современной лингвистике

Аннотация. Частицы в украинском языке представляют собой небольшой по численности класс слов, достаточно неоднозначных в плане характеристики. Следует отметить, что вопрос о выделении подклассов в классы знаков-актуализаторов не является окончательно решенным, так как толкование частиц не отличается четкостью из-за отсутствия единого принципа классификации и переплетения этимолого-семантических и синтактико-функциональных принципов.

Ключевые слова: частицы, модальность, предложение, функция, семантика.

Doroshenko M. Status and semantic demonstration of particles in modern linguistics

Summary. Particles in Ukrainian language constitute relatively small class of words, which is quite controversial regarding characteristics. It has to be mentioned that the issue on extraction of sub-classes into classes of actualization marks is not completely solved as construction of particles is not characterized by accuracy due to the absence of a unified principle of classification and linkage of etymologic-semantic and syntactic-functional principles.

Key words: particle, modality, sentence, function, semantics.